

Gróf Tisza István társadalmi háttere és magánélete

(*Bevezető*) A dualizmus kori magyar történelem egyik legismertebb politikusa volt borosjenői és szegedi gróf Tisza István miniszterelnök (1861–1918). Személyének és politikai pályafutásának megítélése kortársait és a későbbi nemzedékeket is megosztotta. Vasgrófnak, vad geszti bolondnak egyaránt nevezték, rajongás és elutasítás egyszerre övezte. A Horthy-kori hivatalos Magyarországon kultusz szerveződött alakja köré – nem függetlenül a revizionizmus igényétől és egyenesen Károlyi Mihály politikájának 1920 utáni elítélésével szemben.

Felesége politikai pályafutása kezdetétől szorgalmasan gyűjtötte beszédeit, írásait, leveleit. Ezeket 1921-ben Gesztről elküldte a Magyar Tudományos Akadémia részére. Az Akadémián keresztül lehetővé vált a kiadásuk és Tisza megismertetése a nyilvánossággal – egyenesen a néhai miniszterelnöktől hátramaradt primer forrásokon keresztül.¹

A történészek fantáziáját mindig is izgatta, rengeteg cikk és tanulmány mellett már három életrajzi mű és beszédeinek-írásainak két kötete is megjelent az 1980-as esztendőök óta.² A közelmúltig működött a Tisza István Baráti Társaság, amely ápolta emlékét. Miután elérte megalakulásának eredeti célkitűzését, hogy szobrot emeljenek Tisza emlékének (Budapesten, Zugló kerületben), feloszlatták önmagukat. Tisza születésének 150. évfordulója alkalmából szintén a Baráti Társaság szervezésében konferenciákon emlékeztek meg a néhai miniszterelnökről.³ Debrecenben 2000-ben szobrot emelve tisztelegtek közéleti pályafutása előtt. Budapest Főváros Közgyűlése 2012 őszén elfogadta, hogy Budapest egyik tere a jövőben Tisza István nevét viselje. Visszaállították az Országház előtt 1945 előtt álló szobrát is.

A kultuszépítőknek, az ellene tiltakozóknak, a történészeknek és a könyvkiadóknak köszönhetően már jól ismerjük Tisza Istvánt, a politikust.

De annál kevesebbet tudunk – néhány és sokszor ismételt közhelytől eltekintve – Tisza Istvánról, a magánemberről, magánéletéről és társadalmi háttéről, szocializációjáról. A következő oldalakon ezt a hiányt igyekszünk pótolni. Tisza István szerelméért való küzdelme, felesége, rokonai, birtokai, társadalmi státuszának megítélése kerülnek bemutatásra. Ebben a munkában a Hadtörténelmi Levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára forrásai, a miniszterelnökkel foglalkozó szakirodalom, a Tisza-kultusz irodalma, kortársak visszaemlékezései, a korabeli sajtó és a könyvtárakban nyomtatott formában fellelhető források lesznek segítségünkre.

(*Tisza István, a katona*) Az 1868-as véderőtörvény bevezette a kötelező sorkatonai szolgálatot. A törvény lehetőséget kínált arra, hogy fiatalemberek egy éves önkéntes katonai szolgálatot vállaljanak, majd ezután tiszti vizsgát tegyenek. Tisza ezzel a jogszabályi lehetőséggel élve, egyetemi tanulmányai befejezése után, 1879. október 21-én megkezdte önkéntesi szolgálatát a 16. huszárezrednél saját költségén. A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai szolgálati anyaga lehetővé teszi, hogy részletesen megismerjük, milyen katona volt azt megelőzően, hogy 1917-ben mint ezredes részt vett volna az első világháború harcaiban.

Az önkéntesi szolgálat utáni kötelező tiszti vizsgát 1881 októberében tette le a 17. gyalogos hadosztály kötelékében, szolgálati lapja szerint „igen jó”⁴ eredménnyel. Ezután

november elsején hadnagyi rangot kapott és rögtön szabad állományba helyezték. Az 1880-as években három alkalommal (1885, 1887, 1888) is részt vett egy-egy hónapos fegyvergyakorlatokon a 15. huszárezred soraiban. 1890. november 1-jén tartalékos főhadnaggyá léptették elő. Századosi rangra 1904-ben emelkedett, és ekkor átkerült, mint tartalékos a debreceni 2. huszárezredhez. Geszt ennek az egységnek a hadkiegészítési területéhez tartozott, így irányították oda az éppen miniszterelnök Tisza Istvánt a katonai hivatalnokok.

Az 1880-as évek első feléből több információt is hagytak az utókorra felettesei, akik jellemzést írtak Tisza szolgálati lapjára. „Országösmeretei: [1881-ből] Magyarország, Németország és Belgia utazásai által. [1885-ből] Alsó-Ausztria, Angol és észak Franciaország.”⁷⁵ Nyelvismeretei: „Magyarul, németül, francziául, angolul szóban és írásban.”⁷⁶ 1888-ban így jellemezték: „Komoly, szelíd jellemű, sok szellemi tehetséggel bír, jó lovas, a gyakorlaton mint szakaszarancsnok jól megfelelt, meglehetősen jó lóismerő.”⁷⁷

Az első világháború idején Tisza István kormányfőként vezette a Magyar Királyságot, míg 1917-ben lemondásra nem kényszerítették. Ekkor újra katonai szolgálatba lépett. Korábbi alakulatához, a debreceni 2. honvéd huszárezredhez vezényelték ezredesi rangfokozatban. A frontra 1917 augusztusában érkezett meg. A 2. huszárezred 1914-től orosz, majd 1916-ban a román fronton harcolt. A következő esztendőben az egység feléne a lóállományát elvonták a huszároktól. Tiszára a lovas félézred irányítását bízták, de parancsnokának gyakori távolléte miatt többször az egész ezredet neki kellett ideiglenesen vezényelni, majd ki is nevezték az ezred parancsnokává 1918 júniusában. Politikai okokból Tisza is gyakran elhagyta a csapatát, hogy visszatérjen a hátszországba. Semmilyen haditett nem fűződött Tisza ezredes nevéhez. A katonák fenntartással fogadták a politikust, idővel azonban bebizonyosodott, hogy Tisza emberséges parancsnok, zsoldját a legénység éllemezésére fordította, valamint közreműködött beosztottjai hátszói ügyeinek sikeres elintézésében.⁸

(Tisza küzdelme szerelme beteljesüléséért) Tisza István elsőfokú unokanővérét, a nála több mint öt esztendővel idősebb Tisza Ilonát (1855–1925) vette feleségül huszonnégyszendős korában.

Hogy ezt megtehesse, a fiatal Tiszának két akadályt kellett leküzdenie, amely a házasságkötés útjában állt. Az első akadály a Tisza család ellenállása volt. Ugyanis az elsőfokú unokatestvér feleségül vételét vérfertőző házasságnak tartották. A vallásos családban ez komoly erkölcsi aggálynak számított és a családi ellenállás sokáig tartott, noha nem ez volt a Tisza családban az első ilyen jellegű házasság. A szerelmespár nagyszülei, Tisza Lajos és felesége Teleki Julianna grófnő ugyancsak elsőfokú unokatestvérek voltak.⁹

A családi ellenállással párhuzamosan azonban kitartó szerelmi érzés fonta össze Istvánt és Ilonát. Tisza már tizenöt esztendősen beleszeretett későbbi feleségébe és ezt egyik barátjához írt levelében be is vallotta.¹⁰ A család végül beleegyezését adta a házassághoz, de feltételül szabták, hogy István a házassággal várja meg a nagykorúságot. A protestáns felekezeti szabályozás szerint egyébként a nagykorúak esetében a szülői beleegyezés nem szükséges feltétel.¹¹ Ezt a várakozási időszakot – hosszú esztendőket – a fiatalember egyetemi tanulmányaival (Berlin, Heidelberg), külföldi utazással, egy esztendősen önkéntes katonai szolgálattal, birtokgazdálkodással, a Bihar megyei politikai és a református egyházi közéletben töltötte. Várakozás közben készült a közzsereplésre.

Abban az időben a házasságot Magyarországon még nem a mindenkire kötelező érvényű polgári törvények, hanem az egyes egyházi felekezeti törvények szabályozták. Ez volt a másik akadály, amelyet le kellett bontani a házassághoz vezető úton. A református

Tiszának egyháza közreműködésével kellett engedélyt, úgynevezett felmentvényt kérvényezni. Erről egy 1885. július 25-én kelt leveléből értesülhetünk, amelyet Szász Károly református püspökhöz intézett a kérvény előkészítésekor: „Méltóságos uram! Miután keresztlevelemre a dispenzatióért való folyamodásnál szükség van, azon kéréssel vagyok bátor alkalmatlankodni, méltóztassék azt kiállíttatni s Tisza Ilona k. a. nak M. N. Csánba (pr. Gyéres) elküldeni. Én 1861. apr. 22 én születtem Bpsten. Az alkalmatlankodásért bocsánatot kérve kiváló tisztelettel vagyok igaz híve Tisza István.”¹² Az idevonatkozó szabály így szólt: „A protestánsoknál is másod igit tiltva van a házasság t. i. a testvér testvérehez első ízben, a két testvér gyermekei másodízben rokonok egymáshoz, ezen utóbbiak között, akár törvényes, akár törvénytelen ágybóli legyen a vérrokonság alapja, nincs tiltva a házasság, de felmentésre van szükségök.”¹³ A felmentvényt pedig a következő módon lehetett megszerezni. „Midőn a házasulni kívánók valamely közöttük fenforgó akadálytól felmentvényt akarnak kérni, a mennyasszony lelkésze állítja ki a felmentésért való kérvényt, azt keresztlevellel s egyéb szükséges okmányokkal felszerelvén, a senior utján az illető superintendenshez felterjesztik. A superintendens azt a valódi tényállás és szándékolt házasság iránt s a hitelvekre alapított véleménye kíséretében a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz felterjeszti.”¹⁴

A felmentvényt a református egyház segítő közreműködésével a vallás- és közoktatásügyi miniszterium megadta. Ez nem meglepő, hiszen Tisza István édesapja volt ekkor a kormány elnöke, egyben betöltötte a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki tisztségét is. (Később Tiszának is volt lehetősége, hogy másoknak segítsen dispenzációt szerezni. Ady Endre ugyanis hozzá fordult támogatásért, amikor a kiskorú Boncza Bertát akarta feleségül venni. A költő végül a lány apjának beleegyezése nélkül vette el a lányt.)

A családi és egyházi akadályok leküzdése után, 1885. szeptember 19-én megtarthatták az esküvőt Kolozsváron. Azért esett a választás erre az erdélyi városra, mivel itt élt a családjával Ilona kisasszony. A házasságkötésből kettős ceremónia lett, mert Ilona kedvenc húga, Jolán (1860–1949) ugyanekkor ment feleségül a nála kilenc esztendővel idősebb, már özvegy gróf Bethlen Pálhoz (1851–1935). Ez esküvői helyszíneként szintén Kolozsvár mellett szólt, mert Jolán és Bethlen házassága révén a Tisza család az erdélyi arisztokráciával fonta szorosabbra a viszonyát. Ezt jól tükrözte az a reprezentáció és kultikus tisztelet, ahogy István apját, Tisza Kálmán miniszterelnököt az erdélyiek Kolozsváron fogadták az esküvő előtti napon.¹⁵

A helyi sajtó sem tudott betelni az esküvő pompájával. „Főúri fényben, gazdagságban ehez hasonlítható nászmenetet aligha látott Kolozsvár. A szendességükkel és ritka szépségükkel hódítóan bájos két menyasszony és daliás ifju vőlegények, a fejedelmileg kinéző miniszterelnök s két testvére, a boldog örömanyák, ifju arisztokraták karján a bájos koszorús leányok és büszke magatartású hősöknek termett férfiak karján tiszteletet parancsoló nemesi hölgyek, a gyönyörű díszmagyar ruhák, drága ékszerek, fényes női toilettek fénye együttesen szerfelett tarka és elragadó képet nyújtott.”¹⁶ Az esküvőre a Bánffy, Bethlen, Esterházy, Jósika, Podmaniczky, Radvánszky, Teleki, Vass, Wesselényi grófi és bárói családok kaptak meghívást, a kolozsvári polgárok pedig templomi helyjegyet váltottak, hogy végignézhessék a szertartást. A lakodalom nem tartott sokáig. A délelőtti templomi szertartást Szász Domokos püspök vezette, utána ünnepi ebéd következett, amelynek elkészítéséhez a Rhédey grófoktól kérték kölcsön a híres szakácsot, Ebly-t. Ebéd után a vendégsereg széteszlott, az ifjú házaspár pedig Geszt, illetve Bethlen felé vették az irányt.

A családi legenda szerint Tisza Jolánnak nagy szerepe volt abban, hogy Ilona nővére valóban István felesége lehessen. A várakozási idő ugyanis egymástól való nagy földrajzi távolságot is jelentett a szerelmesek számára, amelyet más férfiak igyekeztek saját javuk-

ra fordítani. Bethlen Pál udvarolni igyekezett Ilonának, de megtetszett Jolánnak, aki úgy intézte, hogy Bethlen figyelme feléje forduljon.¹⁷

Ilonának volt még két húga (István unokatestvérei és sógornői), Etelka (1858–1931) és Anna (1863–1918), akik Jolánhoz hasonlóan szintén erdélyi nagybirtokosokhoz mentek feleségül. Előbbi kezét zeykfalvi Zeyk Károly (1848–1924), utóbbi kezét csíkszentmihályi Sándor János (1860–1932) kérte meg.¹⁸ Sándor János több főispán, majd Tisza István miniszterelnöksége alatt belügyi államtitkár, végül belügyminiszter lett. Bethlen Pál szintén viselt főispáni hivatalt. A Zeyk család pedig az 1890-es években szerzett bárói címet. Ilona húgai huszonöt, huszonhét, illetve harmincöt esztendősen mentek férjhez, így az nem volt kirívó a családban, hogy Ilonát harmincéves korában vették feleségül, noha a házasság idején elért korukat tekintve a Tisza nővéreket az fenyegette, hogy vénlánynak nézik őket.

(Háttérbe húzódó feleség) Tisza Ilona az erdélyi Mezőcsáton született 1855. november 11-én. Édesapja Tisza László (1829–1902), Tisza Kálmán miniszterelnök testvérbátyja. Részt vett az 1848–49-es szabadságharcban huszártisztként, a móri csatában súlyosan megsebesült, osztrák hadifogságba esett, de megszökött és a sebesülésből felépülve a honvédelmi minisztériumban kapitányi rangban titkár lett belőle. Kalandjai miatt állítólag róla mintázta Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című művének egyik főhősét, Baradlay Richárd huszárkapitányt. A szabadságharc leverése után emigrált, külföldön járt egyetemre Kálmánnal együtt. A kiegyezés után többször megválasztották erdélyi kerületekben országgyűlési képviselőnek. A politikában mindig híven követte a Határozati Párttól a Szabadelvű Pártig Kálmán öccsét. A család férfitagjaihoz hasonlóan világi vezetői szerepet vállalt a református egyházban. Erdélyi birtokán, Nagycsányon mintagazdaságot alakított ki.¹⁹ Ő is ellenezte leánya és unokaöccse házassági szándékát, de végül beleegyezését adta.

Míg várták, hogy István elérje a nagykorúságot, Ilona évekre való elfoglaltságot kapott az édesapjától. A Tiszák már a tizennyolcadik századtól gyűjtöttek ételrecepteket. Ezeknek a régi szövegeit 1879 és 1885 között Ilona másolta le, miközben apja egy kötetbe gyűjtötte őket össze. Így maradt meg az utókor számára Tisza Lászlónak és Ilonának köszönhetően kultúrtörténeti érdekességképpen az úgynevezett Tisza-család szakácskönyve.²⁰ Ilona később is érdeklődött a konyhaművészet iránt és szívesen fogadta az ilyen jellegű ajándékokat, küldeményeket.²¹

A házaspárnak két gyermeke született. Ifjabb István (1886–1918) és Juliska (1888–1894).²² A kislány azonban diftériában (torokgyík) hat esztendősen meghalt, amelyet bátyja is éppen csak túlél. A tragédiában Sándor János sógor próbálta fájaldalmukat enyhíteni. „Minket is csakugy lesujtott a csapás híre, igaz szívből sirattuk és siratjuk emlékből kegyelettel azt a kis angyalotokat, ki öröme volt mindenkinek ki csak látta, ismerte. [...] Muljon el Töletek minden veszély és aggodalom, hogy Isten irlalma által csodálatosan megmentett fiatokat szerencsésen felnevelve benne igaz örömet találjatok.”²³ Keveset lehet tudni ifjabb Istvánról, akit Vermes Gábor történész így jellemezett: „a fiatalabb Tisza István pedig még az édesanyjánál is nehezebben körvonalazható személyiség a történész számára. Szemmel láthatólag nem örökölte apja koraérettségét, célratörő természetét és tehetségét.”²⁴

A fellelhető források azonban lehetővé teszik Tisza István felesége személyiségének körvonalazását.

Az 1890-es esztendőkből fennmaradt fényképek tanúsága szerint Tisza Ilona szép és karcsú nő volt harmincas-negyvenes évei fordulóján. A későbbi évtizedekben azonban

súlyosan elhízott. Tóth Ferenc, aki képviselőházi elnöksége idején (1912–1913) Tisza mellett titkárként tevékenykedett, a következő módon jellemezte Ilona asszonyt: „Tisza Istvánné egyáltalában nem volt zord, sőt ellenkezőleg nagyon szerény, egyszerű asszony volt, aki az idomtalansága miatt minden férfiúval, nővel szemben nagy zavarban érezte magát. Inferiorly complex-e [kisebrendűségi érzete] volt. Kövérsége miatti szégyenlétében majd el sülyedt. [...] Az mindig meglátszott rajta, hogy sem udvariaskodni, sem bókokat hallani nem szeret. Ez az ő testi formátlansága miatt nagyon is érthető volt.”²⁵ Károlyi Mihály, a politikai ellenfél így írt a nő külsejéről: „Felesége [...] 130 kiló. [...] Hatalmas termetű asszony.”²⁶ A Tiszával rokonszenvező és róla könyvet író Horánszky Lajos árnyaltabb képet festett a nő külsejéről, inkább puritán megjelenésére összpontosított az előnytelen testi adottságok vázolója helyett.

A külseje tehát meghatározta Tisza Ilona visszahúzódó magatartását, de ez a visszahúzódás nem jelentette a nyilvánosság teljes kerülését és a politikusfeleségekre egyre jellemzőbbé váló közszereplések elutasítását sem.

A grófné a századfordulótól, ahogy férje politikai presztízse egyre jobban nőtt a kormányzó Szabadelvű Párton belül, feladatokat és pozíciókat vállalt karitatív nőszervezetekben. 1903-ban alelnöke lett a Lorántffy Zsuzsanna Egyesületnek, amelynek munkájában már az 1901-es esztendő óta jótékonyági feladatot vállalt. A következő évtől haláláig ennek az egyesületnek a másodelnöki tisztségét is betöltötte. Itt egy árva leány nevelésének költségeit vállalta magára, majd évente több száz, néha ezer korona feletti összeggel támogatta a szervezetet.²⁷ Ez az egyesület református felekezeti alapon szerveződött, a keresztény erkölcs erősítését, valamint a nők és gyermekek szociális megsegítését tűzte ki célul. A szervezet az első világháború idején még egy hadikórházat is tudott üzemeltetni és 1916-ban Tisza Istvánné még a férje kormánypártja által alapított, de bezárt hadikórház felszerelését is megszerezte egyesületi kórháza részére.

Ugyancsak tagja lett az Országos Protestáns Árvaegyletnek.²⁸ Ez a szervezet 1915-ben kérte fel elnöknek Tisza Ilonát, de ő erre nemet mondott. Csupán az egylet „védasszonya” címet volt hajlandó elfogadni. Ilyen karitatív jellegű szereplései mellett támogatta anyagiilag a református eredetű Bethesda Kórházat is.

Informális módon is sokat tett a rászorulókért. Lobbizott, ahogy tudott, amint erről egy levele is tanúskodik, amelyet a magyar nőképzésben komoly pozíciót betöltő Csiky Kálmánéhoz intézett: „Egy igen nagy kéréssel jövök, pedig még az iránt sem vagyok tisztában, hogy jó helyen kopogtatok-e? A Nőképző egyeletbe szeretnék, lehetőleg azonnal, ingyenesen egy nagyon jól tanuló, de nyomorék kis leányt felvételni. Egészen eljáratam volt már a dolgát, a kultusminister adott is neki ingyen helyet, a Csalogány utcza tanítóképezdében és most az utolsó perczen, testi fogyatkozására hivatkozva, nem akarják ott felvenni. Vidékről hozta fel anyja, nagy szegénységben vannak, s most kétségbe van esve, mit kezdjen vele! A Csalogány utcza igazgatónő, megsajnálva, ajánlotta neki a Veres Pálné utcza leánygymnasiumot, biztatva, hogy ott mint református leánykát elfogadhatnak bennlakó növendéknek mint ingyenest, az én ajánlatommal, s ha ezt elnyerné, minden pálya nyitva állna előtte.”²⁹

Az 1910-es években egyre többször kínoztta reumatikus ízületi betegség, amely ágyhoz, járókerethez, folyamatos kúrákhoz kötötte. Ez 1915-ben és 1917-ben több hónapra mozgásképtelenné tette és folyamatos fájdalmakat okozott neki. A családtagok közötti, de még a kívülállókhoz intézett levelekből is árad a panasz és tájékoztatás az állapota felől.³⁰

Az asszony súlyos elhízása és folyamatos betegeskedése vezetett valószínűleg oda, hogy testileg elhidegült egymástól a házaspár és Tisza bordélyházakba járt, hogy pénzért vásároljon szexuális gyönyöröket. Egy visszaemlékező szerint az olcsóbb külvárosi bor-

délyokat látogatta. „Feltűnést keltett Tisza István fukarsága, ő a krajcáros Valero [a mai Kürt] és Conti [a mai Tolnai Lajos] utcai nyilvánosházak vendége volt.”³¹

A feleség a politika iránt is érdeklődött a maga módján. Elkísérte férjét minden képviselőházi beszédét meghallgatni. „Soha, a világ minden kincséért sem maradt volna el a parlament egyetlen üléséről sem, melyen férje részt vett. Noha ez a nevetséges helyzet bizonyára kínosan érintette, Tisza nem ellenkezett. Olyanoktól hallottam, akik magánemberként ismerték, hogy a parlamenti ülés viharos jelenetei után hazament, leült a hatalmas termetű asszony lábai elé egy kis számolýra, ölébe hajtotta a fejét és hagyta, hogy simogassák politikai harcoktól felhevült homlokát.”³² Ahogy Tisza egyre feljebb emelkedett a politikai ranglétrán, úgy kellett egyre több társaságot fogadnia hivatalában, vagy otthonában. Ezek a társasági találkozások – ebédek, vagy vacsorák – a pártvezér és híveinek, vagy a közjogi méltóság és apparátusának kapcsolatápolását szolgálták. „Természetesen az asszony ült az asztalfőn, de igen szerényen, lehetőleg szótlanul, - és nagyon keveset éve. Tiszáné ilyenkor sem akart tündökölni, szerepelni, irányítani.”³³ A férje közelségéhez minden körülmények között ragaszkodó asszony csak a frontra nem tudta Tiszát elkísérni, amikor a miniszterelnök a leváltása után az orosz hadszíntérre ment huszárezredesi rangban katonai szolgálatra.

Tisza Ilona a politikai kulisszák mögé is betekintéssel bírt, mivel férje miniszterelnöksége idején a miniszterelnökségi titkárokkal együtt ő is segített Tisza leveleinek elkészítésében, másolásában.³⁴

Mivel férjét elkísérte valamennyi parlamenti szereplésére, ez azt eredményezte, hogy két sikertelen gyilkossági kísérletnek a szemtanúja volt, amelyeket férje ellen intéztek 1912. június 7-én a képviselőházi üléssteremben, illetve 1918. október 16-án a parlament bejárata előtt.³⁵ (Egy huszártiszt a fronton is rálőtt Tiszára, de golyója célt tévesztett.) Ezzel együtt el kellett tudni viselnie idegileg, hogy férje hat alkalommal kardpárbajjal rendezte a politikai csatározásokból eredő nézeteltéréseit 1898 és 1914 között.³⁶

Tisza Ilona jelenlétében lötték agyon férjét 1918. október 31-én a budapesti Róheim villában. (A miniszterelnök unokahúga, Almásy Denise grófnő is jelen volt a gyilkosság-nál és meg is sebesült.) Gróf Károlyi Mihály miniszterelnök gyásztaviratot küldött Tisza Ilonának: „Emberi kötelességemnek tartom, hogy legnagyobb politikai ellenfelem tragikus halála felett őszinte és mély részvétemet fejezzem ki.”³⁷ Az özvegy grófné a temetés előtt a szemétre dobatta a Károlyi Mihály által küldött koszorút.³⁸ A hallgatag grófnénak ez volt az egyetlen és nagyon beszédes politikai nyilatkozata élete folyamán.

Férje halála után teljesen visszavonult életmódot folytatott a geszti birtokon. Fiúgyermeküket a Tisza házaspár gondos nevelésben részesítette. Ifjabb István mellett Patrick Bayle Mure Macaulay, egy angol nevelő működött a századfordulótól 1903-ig, utána egy magyar nevelő, Schmidt Henrik 1901-től 1907-ig. Ifjabb István elvégezte a debreceni református gimnáziumot, majd jogi egyetemre járt.³⁹ Első felesége Csáky Ilona grófnő lett, de gyors válás után új párt talált magának, mégpedig elsőfokú unokahúga, csíkszentmihályi Sándor Jolán személyében. Az ifjabb Tisza gróf részt vett az első világháborúban 1914-től három esztendőn keresztül. Ugyanabban a huszárezredben szolgált, mint apja politikai ellenfelének, Apponyi Albert grófnak a fia.⁴⁰ Többször lebetegedett, majd a fronton idegei tönkrementek. Az 1918-as esztendőt jóformán végig betegeskedéssel töltötte, miközben két kisgyermekéről és feleségéről a család többi tagja igyekezett gondoskodni. A két kicsi unoka gyakran töltötte az időt a miniszterelnökösködő nagypapa környezetében, aki a rokonokat mindig tájékoztatta a gyermekek fejlődéséről.

Ifjabb István az apja halálát követő napokban, november 5-én spanyolnáthában hunyt el hosszú betegeskedés után.⁴¹ November 19-én pedig távozott az élők sorából Anna,

Tisza Ilona legkedvesebb húga is. Ez a három egymást gyorsan követő haláleset és a sokkhatás, hogy férje meggyilkolását végig kellett néznie, az özvegyasszonyt lelkileg teljesen összetörte és a geszti magányból már soha nem lépett ki.

A Horthy-kor hajnalán kezdetét vette a rendőrségi nyomozás és ez alapján a polgári és katonai bírások a Tisza István ellen elkövetett merénylet gyanúsítottjaival szemben. A rendőrség nem hallgatta ki az özvegyet, csak a gyilkosságnál jelen lévő Almásy Denise grófnőt és a személyzet tagjait, akik akkor a villában tartózkodtak.⁴² A bíróság azonban beidézte tanúnak az egyik tárgyalásra. „A mai napra elsőnek idézve van özv. gróf Tisza Istvánné, aki azonban a családi képviselője útján orvosi bizonyítványt terjesztett be, mely szerint 1917-ben szenvedett betegsége miatt kihallgatása, akár saját lakásán is oly lelki izgalmat válthat ki, mely nevezetűre életveszedelmet jelent.”⁴³ Az orvosi bizonyítvány alapján a bírósági és az ügyész is lemondott a meghallgatásáról.

Tisza István személye köré kultusz szerveződött halála után. Ennek a kultusznak még életében – de különösen halálhírének és temetésének napjaiban⁴⁴ – mellékszereplőjévé vált az özvegyasszony. Tiszát a geszti családi sírboltban helyezték végső nyugalomra. Halálának évfordulóján rendszeresen komoly politikai-társadalmi presztízzsel rendelkező személyek és szervezetek delegációi keresték fel nyughelyét. Ilyenkor özvegye is kilépett a magányból és illően fogadta a jövevényeket.⁴⁵ Ezzel alkalmat adott a sajtónak és az ünnepi szónokoknak, hogy személyével és özvegyi sorsával is foglalkozzanak.

1925 márciusában a lapok hírül adták, hogy Tisza Ilona súlyos betegségbe esett. Kezdetben elutasította az orvosi vizsgálatokat. Csak unokaöccse, az orvos végzettségű Radvánszky Béla báró unszolására volt hajlandó kezeltetni magát. Az orvosok gyomorméregzést állapítottak meg nála.⁴⁶

Halálakor a sajtó férjével együtt méltatta a grófnét. „Ugyanabból a kemény, karcoshatatlan gránitból formálódott, mint az ura. Ugy állottak ők ketten, egymás mellett, mint nemes összhangban párba állított két oszlop, együtt emelve az életnek közösen rájuk bízott terhét.”⁴⁷ Temetésén Ravasz László református püspök mondott búcsúbeszédet, de ő is Tiszához kötötte mondandója lényegét. „Valami nagy átöröklött barátság, lelki rokonság szövődött közöttük gyermekesüktől fogva, amely éveikkel nőtt, öntudatukkal mélyült, még nem egyszerre forró szerelemmé virágzott. Vannak érzések, amelyek megfogamzásakor így szól a szív: vagy ebben élek, vagy ebben halok meg. Ők ilyen érzésekre születtek.”⁴⁸ A méltatók között akadt, aki Zrínyi Ilonával állította párhuzamba.⁴⁹ Az összehasonlítás azonban csak a politikailag bukott férj melletti halálig való odaadó kitartásban állja meg a helyét.

A kormányzó, a parlament, a Tisza nevet viselő debreceni 2. huszárezred és tudományegyetem, az Országos Tisza István Egylet, a Tisza István Társaskör, több vármegye fejezte ki részvétét és képviseltette magát Tisza Ilona temetésén.

(Gróf, de gentry) A magyar arisztokrácia, a főnemesség soraiba a bárói, grófi, örgrófi, hercegi rangú családok tartoztak. A tizenkilenc-huszedik század fordulóján körülbelül kétszázhusz család, egyszerre összesen nem több mint négy-ötezer családtaggal. Országos befolyásukat hatalmas földbirtokaik, ipari érdekeltségeik, a főrendiházban való jelenlétük és számos társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai szervezetben való szerepvállalásuk, nemzetközi kapcsolataik, rokoni hálók adták. Mindennapjaikban a társadalom többi rétegétől elkülönült életmódot folytattak.

Tisza Kálmán miniszterelnök testvéröccse, Tisza Lajos (1832–1898) kapta meg a grófi címet a szegedi előnévvel 1883-ban. (A borosjenői nemesi előnevet a család már a korábbi évszázadokban is használta.) Lajos a kiegyezés után Bihar vármegye főispánja,

közmunka- és közlekedésügyi miniszter (1871–1873), 1875-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke, 1879-től az árvíz által lerombolt Szeged újjáépítési királyi biztosa, király személye körüli miniszter (1892–1894) lett, megválasztották az Országház építő bizottsága elnökének, majd megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi és királyi kamarási címeket. A grófi címet Ferenc József király adományozta neki az árvíz sújtotta Szeged újjáépítése körül szerzett érdemeit elismerendő.⁵⁰ A kortársak nagy nőfalonak tartották.⁵¹ „Családot nem alapított, de annál melegebben ragaszkodott testvérbátyjai családjaihoz, melyekben oly példásan uralkodik az egymás iránti szeretet.”⁵² A gyermektelen Lajos még a halála előtti esztendőben gondoskodott arról, hogy miniszterelnök testvéreinek három fia (István, Lajos, Kálmán) viselhesse a grófi címet. Így lett gróffá Tisza István, illetve férje jogán grófnévé Tisza Ilona. Lajos gróf az unokahúgaira nem hagyományozta át a címet, így Tisza István húga, Paulina és unokahúgai-sógornói sem kapták meg.⁵³ (Tisza István dédunokája szerint a grófi címet felajánlották az egykori miniszterelnöknek, Tisza Kálmánnak is, de ő állítólag azzal utasította vissza, hogy jobb magyar köznemesnek lenni, mint osztrák grófnak.⁵⁴)

Az új gróf a nagybátyja emlékére megalapította a Gróf Tisza Lajos Ösztöndíjat.⁵⁵

Korábban csak házasság útján kerültek rokoni kapcsolatba arisztokrata családokkal. Tisza István nagyapja Teleki grófnőt, apja Degenfeld-Schomburg grófnőt vett feleségül. De a nagybácsitól megörökölt grófi cím a magyar főnemesség sorába való felemelkedést jelentette. Az arisztokráciához tartozás azonban a környezetükben kialakult és megszokott stílussal, életvitellel és szokásokkal való azonosulást és együttélést is kifejezte. Tisza Istvánból azonban ezek hiányoztak. „Bár grófi címet viselt – a címet nem örökölte, hanem kapta – minden kiválóságával és hibájával a köznemes (gentry) prototípusa maradt, nem volt nagyvilági modora sem. Viselkedése elég rossz nevelésről, nagyon erős magyarságról tanúskodott. A magyar arisztokrácia az ország legkevésbé nemzeti osztálya, még hazája nyelvét is elég gyengén beszéli. [...] Tisza ezzel szemben tiszta, hamisítatlan magyar nyelven beszélt. Hajnalig ropta a csárdást és szinte soha nem utazott külföldre, mert jobban érezte magát a magyar vidéki városokban, mint Párizsban, Rómában, vagy Londonban.”⁵⁶ Ezt a véleményt politikai ellenfele, gróf Károlyi Mihály fogalmazta meg. Nézetével az őt ismerő kortársak és utólag a történészek mind egyetértettek és a grófi cím birtoklása ellenére a köznemesi osztályhoz tartozóként állították be a néhai miniszterelnököt.⁵⁷ De Károlyinak a rossz nevelésre való megjegyzése nem helytálló, hiszen a kritizált személyt magántanárok nevelték és németországi egyetemeken tanult, idegen nyelveket jól beszélt. A Tisza Istvánt személyesen is jól ismerő Kristóffy József az ún. „harmadosztályú arisztokrácia” tagjai közé sorolta be.⁵⁸ Ez alatt a protestáns főnemeseket értette, akiknek hibájául azt róta fel, hogy hagyták, hogy a „másodosztályú arisztokrácia” felbomlassza az 1867-es dualista rendszert, miközben az „első osztályú főurak” ezt tétlenül nézték.⁵⁹

A Károlyi-féle ítélet azonban kétségtelenül kifejező tartalommal bír, azt megítélendő, a korabeli főnemes számára miben tért el Tisza főnemességtől. (1) Nem volt született arisztokrata. (2) A grófi címet kapta, de nem egyéni érdemek elismeréseként, hanem családi okokból. (3) Nem volt arisztokratikus a stílusa, megjelenése. (4) A főnemesség tagjai többnyelvűek voltak, ezzel ellentétben, Tisza beszédében azonban felismerhető volt a magyar anyanyelvűség. De katonai szolgálati anyagából kiderül, tudott angolul, franciául és németül. Utóbbi nyelven nyilván a legtökéletesebben, hiszen Németországban járt egyetemre, de a Monarchia politikai életében is ezt volt alkalmal leginkább gyakorolni. (5) Az arisztokraták ugyanúgy otthon érezték magukat más európai országokban, mint Magyarországon, mert bennük megvolt az a kulturális nevelés és nemzetközi rokoni kapcsolatrendszerük. Tisza esetében ezek hiányoztak.

Hiányzott Tiszából az az attitűd, amely alapján a korabeli főnemesek maguk közül valónak érezték volna, bár birtokainak mérete, vagyona és a geszti kastélyban való életmódja alig különbözött egy arisztokratáétól.

Történeiszekben mindig felmerül a gyanú a rokonházasságok esetében, hogy annak háttérében a szétaprózódó családi vagyon egy kézben való egyesítésének vágya húzódtott meg. Ilona azonban nem hozott birtokokat a házassággal, de apja, Tisza László halála után örökség útján sem került birtok a szűkebb családhoz.⁶⁰ A korabeli gazdacímterek nem igazolják, hogy Tisza László tulajdonát képező földbirtokok a halála után Ilona leánya, vagy férje nevére kerültek volna. Tisza István olyan földbirtokos volt, aki nem hagyta a gazdaságát a jószágigazgatókra és gazdatisztekre, mivel maga is jól értett a mezőgazdasághoz. A jó agrárszakembereket megbecsülte és örömmel alkalmazta. Szerette, ha új dolgokkal kísérleteztek. A hagyományos növénytermesztésen túl cukorrépa és cirok termesztésével próbálkozott, ahogy nádasítással és fásítással is. Modern gépeket vásároltatott. Növelte a ménest, a marhagulyát és a sertéslelepet.⁶¹

Katonai anyaga tájékoztat arról, hogyan alakultak anyagi viszonyai a tizenkilencedik század utolsó két évtizedében. „1881 Nőtlen, vagyon nélkül, atyja birtokán gazdálkodik, évi 3000 ft segélyben részesül, pénzügyei rendezettek. – 1885 Nőtlen, évi 5000 fto jövedelmező birtok tulajdonosa. – Nős, egy fiu gyermek atyja. – 1888 földbirtokos, országgyűlési képviselő, évi 10000 ft jövedelemmel. – 1897 földbirtokos 25000 ft évi jövedelemmel. – 1903 Magyarország miniszterelnöke, nős, földbirtokos.”⁶²

Tisza Kálmánnak és feleségének a tulajdonában 1893-ban 19821 kataszteriális hold földbirtoka volt.⁶³ Tisza Lajos gróf 7384 kat. hold birtokkal rendelkezett ekkor, Tisza László pedig 1758 kat. holddal.⁶⁴

Az 1897-es esztendőben készült gazdacímter szerint 19182 kat. hold földbirtokot mondhatott magáénak Tisza Kálmán és felesége.⁶⁵ Tisza Lajos 7386 kat. hold földet tulajdonolt.⁶⁶ Tisza László egy bizonyos Mera Mihállyal együtt 1775 kat. hold felett rendelkezett, míg Tisza Lászlóné 156 kat. holdat mondhatott a magáénak Mező-Nagy-Csán körül.⁶⁷

Ezeket a földbirtokokat Tisza István, Kálmán és Lajos fivéreivel együtt a következő megosztásban örökölték és egészítették ki az 1911-es gazdacímter szerint. Ifjabb Tisza Kálmánnak jutott apjától az erdőgyaraki uradalom 2059. kat. holddal, és 1144 kat. hold földje volt Vadász község körül, amely korábban nem képezte a család tulajdonát.⁶⁸ Tisza Lajosé lett Győrteleknél 223 kat. hold és Kocsordnál 1387 kat. hold föld.⁶⁹

Tisza István örökölt szüleitől a legnagyobb arányban. Nevén az 1911-es gazdacímter alapján 19693 kat. hold föld szerepelt.⁷⁰ Egyértelműen ő örökölte Tisza Lajos gróf Nagykovácsiban és Szabadkeresztúron fekvő földjeit. E két község körül a nagybácsi 3045, illetve 1217 kat. hold földdel rendelkezett 1897-ben,⁷¹ addig az unokaöccse tizen-négy esztendővel később e két helyen 3161, valamint 1204 kat. földterületet birtokolt.⁷² E földterületek kataszteriális tiszta jövedelme 1911-ben 97505 koronát tett ki.⁷³ A grófi nagybácsi után szintén az ő tulajdonába került a nagykovácsi kastély is.

Jó gazdálkodási képességeire mi sem utal jobban, hogy az öröklött vagyont egy évtized után is ugyanolyan mértékben meg tudta őrizni. Ez egyáltalán nem volt elmondható minden nagybirtokos kortársáról.⁷⁴

A Tiszáknak generációk óta a Bihar vármegyei Geszt falu volt a családi fészke, kiterjedt birtokaik központja és ide temetkeztek. A faluban kastélyt emeltek, amelyet minden generáció saját korának ízlése szerint bővített, felújított. Mindig a család feje birtokolta és élt itt életvitelszerűen. 1866-ban Tisza László, Kálmán és Lajos sorshúzás útján elosztotta egymás között az addig közösen kezelt birtokokat, ingatlanokat, adósságokat. A sorshúzás okozta birtokbeli aránytalanságokat pénzzel igazságosan kiegyenlítették. A

véletlen Kálmánnak juttatta a Bihar vármegyei Gesztet, valamint a szatmári Csegődöt és Kocsordot. Utóbbi kettő, de különösen a kocsordi kastély volt az, amelyet a család a fiatalok kiindulási bázisának, vagy az öregek visszavonulási helyének tartott fenn. Kocsordon gazdálkodott ifjúkorában István, de ide vonult vissza miniszterelnöksége után Tisza Kálmán a feleségével és innen már csak vendégségbe jártak Gesztre Istvánékhöz.⁷⁵ És Kocsordot kapta az édesapjuk halála után István fiatalabb öccse, Lajos.

(*A politikus kikapcsolódása*) A kortársak szép férfinak tartották Tisza Istvánt, aki testi adottságaival is erősítette ezt a beállítást. Magas, karcsú növésű, atléta termetű alaknak festette le az őt bemutató Herczeg Ferenc.⁷⁶ Ügyelt is arra, hogy karcsúságát megőrizze. „A hízástól jobban irtózott, mint a betegségtől és Budapesten vívógyakorlatokkal, Geszten pedig a perzselő nyári napfényben véget nem érő tenisz-pártikkal fogyasztotta magát.”⁷⁷ Az író és a Tiszával bizalmas viszonyban álló kormánypárti Herczeg Ferenc érdekes történetet hagyott utókorra, miszerint az milyen tornagyakorlatra volt képes. „Első miniszterelnöksége idejében gyakran láttunk tőle egy érdekes tornamutatványt. Ebéd után, amint fölkelt az asztaltól, összekulcsolta az ujjait és keresztülugrott a két kezén, a nélkül, hogy ujjai szétváltak volna. Nem sok miniszterelnök csinálná ezt utána.”⁷⁸

Herczegnek az is megadatott, hogy a Tátrában együtt túrázhatott pártvezérével, amikor az a pöstyéni fürdőkúrára elkísérte feleségét. Amíg a grófné kúrákon vett részt, addig Tisza Herczeg társaságában a hegyeket járta.

Nagyon szerette a lovakat és a lóversenyeket. Személyesen is részt vett lófuttatásokon. Ennek megfelelően tenyésztett lovakat, saját ménese volt, de nem a főúri körökben divatos angol telivéreket, hanem az agarászathoz való magas félvéreket.

A vívás volt az egyik legfontosabb sport az életében. Párbajait is karddal vívta. Katonai szolgálati anyagában a következő bejegyzés olvasható. „Különös ügyessége: tornász, vívó, uszó, zenész. [...] erős testalkatú, kitartó, testi fáradalmakat kibírja.”⁷⁹

Gesztten a család olyan életfeltételeket alakított ki maga körül, amelyek alig különböztek egy arisztokrata család hétköznapjaitól. Tisza István és Ilona gyermekét a magyar mellett külföldi nevelő is tanította. A család tagjai valamennyien több nyelven beszéltek. Tisza István például szívesen társalgott fia angol nevelőjével, Ilona pedig minden nyáron vendégül látta a birtokon Babette Eck bécsi kisasszonyt, aki neki és húgainak gyermekkorukban az angol, francia és német nyelvtanára volt.⁸⁰

A különböző sportágakat, amelyeket a geszti gyepen űztek, maguk vezették be és alakítottak ki részükre pályát, szintén nem tért el a korabeli főnemesi sportszokásoktól. Kriketteztek, kugliztak, labdáztak, futballoztak, lovagoltak, kikocsikáztak fogatokon, vívtak, agarásztak, vadásztak.⁸¹ Ezeket a sportolási lehetőségeknek egy részét korábban már Tisza Kálmán megalapozta.⁸² Tisza István zongorázni is tudott és szívesen játszott a vendégek alkotta közönség előtt. A geszti kastélyban gyakran megjelent Rákosi Gyula, korának híres vívómestere, a gróf személyes edzője.⁸³

Férj és feleség együttesen is kivették részüket birtokaik vezetéséből a nemek szerinti munkamegosztás elve alapján. A gazdaságot ténylegesen Tisza István irányította. Felesége a faluban a család által alapított óvodát felügyelte,⁸⁴ valamint a birtokukon dolgozó béresek feleségei és gyermekei részére végzett szociális jellegű munkát, hogy életkörülményeiken javíthasson. Fertőző betegségek megjelenésekor a házaspár együtt látogatta a geszti betegeket.⁸⁵ Más alkalommal az egyik újság elterjesztette, hogy a geszti uradalomban a rossz higiéniai viszonyok miatt tömegesen betegedtek meg a béresek. Az ügyből sajtóper lett, amely során kiderült, hogy a lap valótlan állítást, nem történt a Tisza-birtokon semmi tulajdonosi hanyagság, ami megbetegedéseket idézett volna elő.⁸⁶

Nyaranta a kastélyt ellepték a vendégek seregei: barátok, politikai harcostársak, miniszterek. Tisza István és neje meghívásának eleget téve huzamosabb időt töltöttek Geszten a rokonaik. Tisza családja részére idillikus környezetet alakított ki és tartott fenn a családi fészekben.

(Aggodalom a családért a világháborúban) A családi idillt azonban a századforduló után egyre több probléma, az első világháborúban aggodalmak és tragédiák árnyékolták be.

Az előző fejezetekben már részben körvonalazódott, kik voltak a Tisza család tagjai, illetve mely családokkal állt rokonságban Tisza István.

Édesapja és nagyapja házassága révén rokoni kapcsolat fűzte a családot a református Teleki és Degenfeld-Schomburg grófokhoz. Lajos nagybátyja nem nősült meg, leszármazottai nem voltak. László nagybátyja az erdélyi nagybirtokos köznemesség és főnemesség soraiban talált kérékre leányai számra.

Tisza Istvánnak volt három testvére is, akiről eddig nem sok szó esett: Paulina (1862–1940), Kálmán (1867–1947) és Lajos (1879–1942).

Tisza Paulina 1885. április 18-án sajkázai és radványi Radvánszky Béla báróhoz (1849–1906) ment feleségül és házasságukból három gyermek született. Amikor Radvánszky 1906-ban végrendelet nélkül meghalt, óriási adósságot hagyott hátra és az akkori polgári jog értelmében ezt gyermekei és özvegye is megörökölték. A Radvánszky gyerekek ekkor tizenkilenc, tizenhét és tízesztendősek voltak.⁸⁷ A kis-korú árvák gyámjának az özvegyet nevezte ki Budapest Székesfőváros Árvaszéke, de melléje helyezte vagyongondnoki minőségben Tisza Istvánt. Radvánszky báró tartozásai a halálakor 1,4 millió koronára rúgtak. Ennek törlesztésére a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól kölcsönt vettek fel, ahol az árvák mellett Tisza István és öccse, Kálmán, valamint az édesanya vállalta a kezességet. A vagyongondnok Tiszának rendeznie kellett a birtokok adóhátralékát, haszonbérbeadását, a család tulajdonában lévő sajkázai bányáinak jövedelmeit, a köszönkutatási, kiaknázási, bányanyitási jogokat. Az örökösöknek Alsóvadna, Sajóivánka, Sajókaza községek mellett elterülő földbirtokaikat eladták, de úgy, hogy a földbirtokok alatt fekvő kőszén kitermelésével kapcsolatos jogokat megtartották maguknak az adásvétel ellenére. A vagyongondnokság részeként Tisza Istvánnak kellett felügyelnie a gyermekek bankszámláit is.⁸⁸

Tisza István harmonikus családi és rokoni világát az első világháború fenekestől felforgatta. A köztudatban az él, hogy a miniszterelnök az első világháború idején kemény kézzel irányította Magyarországot. Ezzel együtt ugyanakkor nem lehet eltekinteni attól, hogy magánemberként Tisza a szívéhez közel állók miatt maga is szenvedett és együtt kellett tudni élnie a gondolattal, hogy családja férfitagjait elveszítheti. Ugyanis a család és a tágabb rokonság minden egyes felnőtt férfitagja fegyverrel harcolva kivette részét a háborúból és megjárták a lövészárkok, csataterék minden poklát.

Lajos öccse 1915. áprilisban súlyosan megsebesült. Huszártisztként szolgált, amikor egy ütközetben a megfutamodó magyar gyalogságot akarta feltartóztatni. Golyót kapott, ami keresztülment a medencecsonton, a csípő és a gerincoszlop között távozott. Leesett a lováról, a fogságba eséstől huszárjai mentették meg. Lajos még ősszel is kórházban fekvett és súlyos fájdalmai voltak e sebesülése miatt.⁸⁹ Sérülése után vérmergezést kapott, amely miatt sokáig élet-halál között lebegett. A mérgezést túlélte, de örökre lebénult, csak két mankó segítségével tudott ezután járni.⁹⁰ Szeptemberben pedig Kálmán öccse kapott térdlövést egy csatában.⁹¹ A következő esztendő májusában a sebesült Kálmán tizenhat esztendő fia, Imre halt meg hosszú betegségben.⁹²

A háborúban részt vett még Bethlen Károly gróf is, Tisza Jolán fia. Miután ő fogságba esett, öccse, Bethlen László bevonult frontszolgálatra.⁹³ Ifjabb István 1917-ben elkezdett betegeskedni.⁹⁴ Tisza György hadapród, Tisza István másik unokaöccse vele egy huszárvezredben küzdött.⁹⁵

„Soha még magyar államférfinak nem voltak olyan szenvedélyes ellenségei és talán egyiknek sem voltak olyan odaadó hívei, mint gróf Tisza Istvánnak.”⁹⁶ Megosztotta kortársait és az utókort egyaránt. A nyilvánosság előtt zajló politikai pályafutását feldolgozták, elemezték, több nézőpontból megközelítették.

Az előző oldalakon azt igyekeztünk bemutatni, milyen volt Tisza társadalmi szocializációja és magánélete. Kik alkották a családját, hogyan élte mindennapi életét vidéki birtokán, mennyiben volt arisztokrata és mennyiben gentry.

Tisza és családja rengeteg drámát élt át, egyéni tragédiákat és a világháborúban olyanokat, amelyeken az egész magyar társadalommal is osztozott. A miniszterelnök nem csak vezette az első világháborús körülmények között az országot, de testvéröccsei sebesülési szenvedésén keresztül is átérezhette annak borzalmait, illetve aggódhatott a hadszíntereken szolgálatot teljesítő fia és unokaöccsei testi épségéért, majd ő maga is frontszolgálatot vállalt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források:

- HL, AKVI, Tisza István. 10712.
 MNL-OL, Radvánszky család (P 568), 41. tétel. Tisza gondnokságra vonatkozó iratok.
 MREZSL, 44. fond, Tisza István iratai. I. 6. 31.
 OSZKK, Gr. Tisza Kálmán gr. Tisza Istvánnak. Fond 37/42.
 OSZKK, Gr. Tisza István Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár.
 OSZKK, Gr. Tisza Istvánné Thallóczy Lajoshoz. Fond XI/1004.
 OSZKK, Tisza Istvánné Csiky Kálmánnénak. 1905-1910. Levelestár.
 OSZKK, Tisza Istvánné Csiky Kálmánnénak. 1915. Levelestár.
 OSZKK, Tisza Istvánné Herczeg Ferenchez. Levelestár.
 OSZKK, Tóth Ferenc feljegyzése Tisza István grófról és feleségéről. Analekta, 10.634.

Nyomatott források:

- A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Szerk.: Dr. Gerő József. Bp., 1940.
 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. köt. Gazdacimtár. Pesti, Bp., 1897.
 A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárvezred hadi emlékkönyve. 1914–1918. Grill, Bp., 1923.
 A Protestáns Országos Árvaegylet választmányának ötvenötödik évi jelentése az 1913. évi működéséről. Hornyánszky, Bp., 1914.
 Egy Ismeretlen: Tisza Lajos és udvara Szegeden. Fény- és árnyképek. Grimm, Bp., 1880.
 Emlékkönyv a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület 25 éves jubileumára. 1893–1918. M. O. B. Bp., 1918.
 Gróf Tisza István gyilkosai bűnperének főtárgyalása a magyar kir. budapesti hadosztálybírósnál. I. köt. 1920.
 Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. VI. köt. Szerk.: Barabási Kun József – Illés Gábor – Maruzsa Zoltán. Tisza István Baráti Társaság, 2011.
 Gróf Tisza István összes munkái. III–VI. köt. Franklin, Bp., 1926–1937.
 Herczeg Ferenc művei. X. köt. Tanulmányok, feljegyzések, mesék. Új Idők. é. n.
 Károlyi Mihály levelezése. III. köt. 1925–1930. Szerk.: Hajdu Tibor. Akadémiai, Bp., 1991.
 Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Wodianer, Bp., 1927.
 Lőrinczi István: Magyarország nagybirtokosai. Szatmár, Szabadsajtó, 1893.
 Magyarországi gazdacimtár. Szerk.: Rubinek Gyula. Pátria, Bp., 1911.
 Mikszáth Kálmán összes művei. 78. köt. Szerk.: Rejtő István. Akadémiai, Bp., 1984.

Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. Emlékek és feljegyzések. Studium, Bp., 1923.

Tisza-évkönyv. 1922. Szerk.: Angyal Dávid. Athenaeum, 1922.

Tisza-évkönyv. 1925. Szerk.: Angyal Dávid. Budapesti Hírlap, Bp., 1925.

Tisza-évkönyv. 1926-1927. Szerk.: Nagy Miklós. Budapesti Hírlap, Bp., 1927.

Tisza István: Válogatott politikai írások és beszédek. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Tökéczki László. Osiris, Bp., 2003.

Sajtó:

Budapesti Hírlap, 1923, 1925.

Kolozsvári Közlöny, 1885.

Magyar Hírlap, 1925.

Nagykátai Hírlap, 1900.

Vasárnapi Ujság, 1883, 1898, 1902.

Szakirodalom:

Anka László: Férje kultuszának mellékszereplőjévé avatták. Tisza Istvánné. In: Múlt-kor, 2012/6sz, 33–37.

Császtravay Tünde: Éjjeli lepkevadászlat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon. Osiris, Bp., 2009.

Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. köt. (Sz–Zs). Bp., 1998.

Hegedűs Loránt: Két Andrassy és két Tisza. Athenaeum, Bp., 1937.

Horánszky Nándor: Tisza István és kora. I–II. köt. Franklin, Bp., é. n.

Kassay A[dolf]: A protestánsok házasságát szabályozó törvények, rendeletek és curiai döntvények, kibővítve a vegyes házasságokra vonatkozó törvények s curiai döntvényekkel. Brózsá, Bp., 1886.

Lévai Anita – Potó István: A magyar arisztokrácia bukása. Vagabund, Kaposvár, 2012.

Patay László: A Tisza-család szakácskönyve. Püski, Bp., 2001.

Pölsökei Ferenc: A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Helikon, Gyomaendrőd, 1988.

Pölsökei Ferenc: Tisza István. Gondolat, Bp., 1985.

Sövényházné Sándor Judit: „Ember lenni mindég, minden körülményben.” Egy családfe levelei és virágai. Bába és Társai, Szeged, 2002.

Strausz Péter: Tisza István és a 2. honvéd huszárezred. In: Kút, 2005/1. 21–30.

Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Szerk.: Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, 2011.

Tökéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. Kairosz, Győr, 2000.

Ujlaki Antal: Tisza Lajos és Szeged. Endrényi, 1910.

Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.

JEGYZETEK

1	Gróf Tisza István összes munkái (továbbiakban: TIÖM). V. köt. Franklin, Bp., 1933. III. l.	7	Uo.
2	Pölsökei Ferenc: Tisza István. Gondolat, Bp., 1985.; Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.; Tökéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. Kairosz, Győr, 2000.; Tisza István: Válogatott politikai írások és beszédek. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Tökéczki László. Osiris, Bp., 2003.; Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. VI. köt. Szerk.: Barabási Kun József – Illés Gábor – Maruzsa Zoltán. Tisza István Baráti Társaság, 2011.	8	Strausz Péter: Tisza István és a 2. honvéd huszárezred. In: Kút, 2005/1. 21–30. o.
3	Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Szerk.: Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, 2011.	9	Sövényházné Sándor Judit: „Embernek lenni mindég, minden körülményben.” Egy családfe levelei és virágai. Bába és Társai, Bp., 2002. 10. o.
4	Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL), AKVI, Tisza István. 10712. 1. l.	10	Hegedűs Loránt: Két Andrassy és két Tisza. Athenaeum, Bp., 1937. 240. o.
5	Uo. 11. l.	11	Kassay A[dolf]: A protestánsok házasságát szabályozó törvények, rendeletek és curiai döntvények, kibővítve a vegyes házasságokra vonatkozó törvények s curiai döntvényekkel. Bp., Brózsá, 1886. 41–42. o.
6	Uo.	12	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban OSZKK), Gr. Tisza István Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár. 1. l.
		13	Kassay: 42–43. o.
		14	Uo. 47–48. o.
		15	Kolozsvári Közlöny, 1885. szeptember 19. 4. évf.

215. szám. 1., 3. l.
- 16 Uo. 1885. szeptember 20. 4. évf. 216. szám. 2–3. l.
- 17 Lévai Anita – Potó István: A magyar arisztokrácia bukása. Vagabund, Kaposvár, 2012. 345. l., Sövényházyné: 41. o.
- 18 Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. köt. 129–134. o.
- 19 Vasárnapi Ujság, 1902. szeptember 7. 49. évf. 36. szám. 575. o.
- 20 Patay László: A Tisza-család szakácskönyve. Püski, Bp., 2001. 30. o.
- 21 Tisza Ilona Thallóczy Lajoshoz intézett egyik levelében például a küldött halakért írt köszönő választ. OSZKK, Gr. Tisza Istvánné Thallóczy Lajoshoz. Fond XI/1004. 5. l.
- 22 Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. köt. (Sz–Zs). Bp., 1998. 131–132. o.
- 23 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 44. fond. Tisza István iratai. 1. 6. 31. 1–2. l.
- 24 Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001. 53. o.
- 25 OSZKK, Tóth Ferenc feljegyzése Tisza István grófról és feleségéről. Analekta, 10.634. I. n.
- 26 Károlyi Mihály levelezése. III. köt. 1925–1930. Szerk.: Hajdu Tibor. Akadémiai, Bp., 1991. 610. o.
- 27 Emlékkönyv a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület 25 éves jubileumára. 1893–1918. M. O. B. Bp., 1918. 20. ol. A Lorántffy Zsuzsanna Egyesület évkönyve az 1903-ik esztendőről. Hornyánszky, Bp., 1904. 19., 23., 31. o.
- 28 A Protestáns Országos Árvaegylet választmányának ötvenötödik évi jelentése az 1913. évi működéséről. Hornyánszky, Bp., 1914. 48. o.
- 29 OSZKK, Tisza Istvánné Csiky Kálmánnénak. 1915. Levelestár. 1–2. l.
- 30 Tisza István Czernin bucaresti követhet: „Meine Frau liegt seit beinahe 4 Monaten im Bett mit einem ganz überraschend gekommenen starken Anfall von Gelenksrheumatismus in allen Gleidern.” TIÖM. IV. köt.: 25. l., Tisza István egyik rokonához: „Ilonánál alig észrevehetően, de talán mégis némi lassú javulás mutatkozik. Néhány nap óta pöstyéni sarat használ, ami eddig természetesen inkább kellemetlen reakciót váltott ki.” Uo. 144. l., Tisza Ilona egy nőegyleti kolleginához: „Ha mozogni tudnék, de 5 hónap óta már a házhoz köt izületi csúszom, melynek végét elképzelni sem tudom még.” OSZKK, Tisza Istvánné Csiky Kálmánnénak. 1915. Levelestár. 2. l.
- 31 Császtvay Tünde. Éjjeli lepkévadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon. Osiris, Bp., 2009. 51. o.
- 32 Károlyi Mihály levelezése. III. köt. 1925–1930. Szerk.: Hajdu Tibor. Akadémiai, Bp., 1991. 610. o.
- 33 OSZKK, Tóth Ferenc feljegyzése Tisza István grófról és feleségéről. Analekta 10.634. I. n.
- 34 TIÖM. V. köt. III. l.
- 35 Pölöskei Ferenc: A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Helikon, Gyomaendrőd, 1988. 94., 96. o.
- 36 Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajködex. Osiris, Bp., 2002. 339., 351., 406–408., 411–413. o.
- 37 Károlyi Mihály levelezése. I. köt. 1905–1920. Szerk.: Litván György. Akadémiai, Bp., 1978. 252. o.
- 38 Horánszky Lajos: Tisza István és kora. II. köt. 1333. l.
- 39 Schmidt Henrik: Tisza István boldog éve. Emlékek és feljegyzések. Studium, Bp., 1923. 17. o.
- 40 A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárezred hadi emlékkönyve. 1914–1918. Grill, Bp., 1923. XIII., XIX. l.
- 41 A spanyolnátha 1918-ban a francia fronton kitört vírusos fertőzés volt, amely elterjedt Európaszerte (orvosilag Spanyolországban írták le először, innen az elnevezés). A nyár folyamán a Monarchiát is elérte a járvány. A betegség gyakran okozott végzetes tüdőgyulladást. Két esztendő alatt 20 millió ember esett neki áldozatul. Ez a betegség végzett ifjabb Tisza Istvánnal. Történészek gyakran gondolnak arra – de bizonyítani képtelenség –, hogy ifjabb István szülei vérfertőző rokonházassága miatt eleve gyenge, beteges szervezetű volt.
- 42 Stettner Tamás: Kék könyv Tisza István gróf meggyilkolásáról és a rendőrségi nyomozásról. Egyesület, Bp., 1919. 9–11., 13. o.
- 43 Gróf Tisza István gyilkosai bűnperének főtárgyalása a magyar kir. budapesti hadosztálybírósnál. I. köt. 1920. 109. o.
- 44 Budapesti Hírlap, 1925. március 17. 45. évf. 62. sz. 6. o., 1925. március 19., 45. évf. 64. sz. 3. o., 1925. március 20. 45. évf. 65. sz. 3. o. Magyar Hírlap, 1925. március 19. 4. o.
- 45 Budapesti Hírlap, 1923. november 6. 43. évf. 250. sz. 2. o.
- 46 Magyar Hírlap, 1925. március 18. 2. o.
- 47 Budapesti Hírlap, 1925. március 18. 45. évf. 63. sz. 1. o.
- 48 Tisza-évkönyv. 1925. Szerk.: Angyal Dávid. Budapesti Hírlap, Bp., 1925. 11. o.
- 49 Tisza-évkönyv. 1926–1927. Szerk.: Nagy Miklós. Budapesti Hírlap, Bp., 1927. 82–83. o.
- 50 Vasárnapi Ujság, 1883. október 14. 30. évf. 41. szám. 657–662. o. Ujlaki Antal: Tisza Lajos és Szeged. Endrényi, 1910.
- 51 Egy Ismeretlen: Tisza Lajos és udvara Szegeden. Fény- és árnyképek. Grimm, Bp., 1880. 53. o.
- 52 Vasárnapi Ujság, 1898. január 30. 45. évf. 5. szám. 69–70. o.
- 53 A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Szerk.: Dr. Gerő József. Bp., 1940. 217. o.
- 54 Patay Béla szíves közlése 2012. szeptember 21-ről.
- 55 TIÖM. VI. köt. 207. l.

- 56 Károlyi Mihály levelezése. III. köt. 610. o.
- 57 Tisza István: Válogatott politikai írások és beszédek. 445. o., Tökéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. 25–27. o.
- 58 Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Wodianer, Bp., 1927. 161–162. o.
- 59 Uo.
- 60 A birtokszerzéssel is összefüggő, összehasonlító jellemzést adott Tisza István és Ilona apjáról a korabeli anonim pamfletíró: „Kálmán fősvény, László tékozló, Kálmán okos ember, László nem, Kálmán nagybirtokos, László kisbirtokos.” Egy Ismeretlen. 53. o.
- 61 Schmidt Henrik: 66–70. o.
- 62 HL, AKVI, Tisza István. 10712. 1. l.
- 63 Lőrinczi István: Magyarország nagybirtokosai. Szatmár, Szabadsajtó, 1893. 5. o.
- 64 Uo. 10., 28. o.
- 65 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. köt. Gazdacímár. Pesti, Bp., 1897. 246–247., 334–335., 344–345., 374–375., 382–383., 564–565., 574–575. o.
- 66 Uo. 238–239., 334–337. o.
- 67 Uo. 524. o.
- 68 Magyarországi gazdacímár. Szerk.: Rubinek Gyula. Pátria, Bp., 1911. 40., 152. o.
- 69 Uo. 657., 661. o.
- 70 Uo. 154., 157., 161., 167., 542., 654., 671. o.
- 71 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. köt. 238–239., 336–337. o.
- 72 Magyarországi gazdacímár. 167., 542. o.
- 73 Uo. 154., 157., 161., 167., 542., 654., 671. o.
- 74 Az előbb idézett gazdacímárak alapján elmondható, hogy például Tisza István egyik legnagyobb ellenfele, Apponyi Albert gróf nem tudta megőrizni birtokait és az ő, illetve édesapja tulajdonát képező földbirtokok mérete 1893 és 1911 között körülbelül az ötödükre csökkent.
- 75 Vasárnapi Ujság, 1902. március 30. 49. évf. 13. szám. 199. o. Schmidt Henrik: 19. o. (Mivel Tisza Kálmán a miniszterelnöki pozícióból való visszavonulása után is aktív parlamenti képviselő maradt, így ideje nagy részét nem Kocsordon töltötte, hanem a házasság útján szerzett budapesti Degenfeld-Schomberg palotában élt.)
- 76 Herczeg Ferenc művei. X. köt. 14–15. o.
- 77 Uo. 51. o.
- 78 Uo.
- 79 HL, AKVI, Tisza István 10712. 11. l.
- 80 Schmidt Henrik: 16–17. o.
- 81 A vadászat akkor kiemelkedő főúri időtöltésnek számított. A Tisza család egyik vadásztáráról, amelyen Tisza István is részt vett, így számolt be a korabeli sajtó: „Vadászat. Gróf Tisza Kálmán csegődi és vadászai uradalmán Biharmegyében f. hó 15. és 16-án tartották meg a szokásos nagy hajtvadászatot. A két napi sík és erdőhajítások összes eredménye 1046 drb vad, ebből esett 935 drb nyúl, 105 drb fácánkakas, 1 róka, 2 erdei kánya és 3 különféle. Részt vettek a háziúron kívül: Baranovits Ferencz, gr. Keglevich Gábor, gr. Tisza István, br. Liptay Frigyes, Lovassy Ferencz, gr. Keglevich György, Csanády főszolgabíró, ifj. gr. Keglevich István, Faltay A. és Takáts J. gazdatisztek.” Nagykáti Hírlap, 1900. január 21. 3. évf. 3. sz. 1. n.
- 82 Vasárnapi Ujság, 1902. március 30. 49. évf. 13. sz. 199. o.
- 83 Uo. 38–39., 44. o.
- 84 Kereskényi Miklós – K. Cseh Edit: Geszt. Bp., 2002. 184–185. o.
- 85 Uo. 41., 123. o.
- 86 Herczeg Ferenc művei. X. köt. 46. o.
- 87 Gudenus János József: III. köt. 156. o.
- 88 MNL-OL, Radvánszky család (P 568), 41. tétel. Tisza gondnokságra vonatkozó iratok. 1–72. l.
- 89 TIÖM. III. köt. 238–240. l., IV. köt. 97. l.
- 90 Sövényházy: 62. o.
- 91 TIÖM. III. köt. 169. l.
- 92 Uo. V. köt. 7. l.
- 93 Uo. VI. köt. 331. l.
- 94 Uo. V. 287. l.
- 95 Uo. VI. 329. l.
- 96 Herczeg Ferenc művei. X. köt. 9. o.